

ЛЕКЦІЯ 9

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

План

1. Історія вивчення безсполучникових складних конструкцій.
2. Традиційне розуміння безсполучникових поєднань:
 - а) безсполучникові складні речення з однотипними частинами;
 - б) безсполучникові складні речення з різнотипними частинами.
3. Нове витлумачення безсполучникових конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : [навч. посіб.] / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища шк., 2005. – С. 7–8.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник]. – К. : Либідь, 1993. – С. 17–47.
3. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – С. 164–167.
4. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 16–27.

Допоміжна

1. Дорошенко С. І. Наукові простори : [вибр. праці] / С. І. Дорошенко. – Харків : «Новое слово», 2009. – 488 с.
2. Загнітко А. П. Український синтаксис : навчально-практичний комплекс : [в 2 ч.] / А. П. Загнітко, М. О. Вінтонів, Л. В. Сегін. – 2-ге вид., доповн. – Донецьк–Слов'янськ : Дон НУ, 2011. – 652 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Плющ М. Я. Системна організація граматичної будови української мови. Таблиці. Схеми : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ, О. Ю. Грипас. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – 264 с.
5. Святобаченко І. С. Питання безсполучникового складного речення в українському та російському мовознавстві / І. С. Святобаченко // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 6. Ч.2 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – С. 99–106.
6. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.

7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 516 с. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
8. Христіанінова Р. Складні речення з недиференційованим зв’язком у сучасній українській мові / Раїса Христіанінова // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 2. – С. 262–274.
9. Христіанінова Р. О. Лінгвістичний статус безсполучникових складних утворень / Р. О. Христіанінова // Наукові записки. Том 164 : Філологічні науки (Мовознавство) / Національний університет “Києво-Могилянська академія” / [редкол. : В. М. Ожоган та ін.] . – К. : ВПЦ НаУКМА, 2014. – С. 33–38.
10. Христіанінова Р. Семантико-синтаксичні різновиди безсполучникових складносурядних речень у сучасній українській мові / Раїса Христіанінова // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 1. – С. 263–274.
11. Христіанінова Р. Безсполучникові складнопідрядні речення в сучасній українській мові / Раїса Христіанінова // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки : Серія : Філологічні науки. – 2014. – № 2 (279). – С. 3–7.

1. Історія вивчення безсполучникових складних речень

Проблема безсполучникових складних конструкцій давня (на існування складних одиниць без сполучників у східнослов’янському мовознавстві уперше звернув увагу ще М. В. Ломоносов), але й дотепер остаточно не розв’язана. До 50-х років XX ст. загальноприйнятим було витлумачення цих утворень як складносурядних або складнопідрядних речень із пропущеними сполучниками. Проте вже В. О. Богородицький відзначав, що звичайний поділ усіх складних речень на складносурядні і складнопідрядні хибує на деяку штучність, особливо, коли намагаються живу різноманітність мови вкласти в ці довільно наперед вказані й надмірно категорично розмежовані рубрики. О. М. Пешковський визначив три типи засобів поєднання частин складного речення – сполучники, сполучні слова та сполучні паузи, основною ознакою останніх він уважав інтонацію. Учений наголошував, що в безсполучниковому складному реченні інтонація (певні її характеристики) виконує ті самі функції,

що й сполучні засоби в сполучникових складних реченнях. На основі цього, крім складносурядних та складнопідрядних, дослідник виділив ще й недиференційовані складні речення. Сполучникові складні речення він чітко розподіляє на складносурядні і складнопідрядні. У безсполучникових реченнях, на його думку, все залежить від того, «наскільки значення тієї чи тієї інтонації тотожне значенню тієї чи тієї групи сполучників». О. М. Пешковський визначив три типи інтонації, які відповідають трьом типам сполучників: причиновим, пояснювальним, єднальним. Два перших інтонаційних типи безсполучникових речень він зараховує до складнопідрядних, а третій – до складносурядних. Усі інші безсполучникові речення, у яких інтонація не відповідає значенню тієї чи тієї групи сполучників, він відніс до недиференційованих складних речень, у яких зняте протиставлення підрядності / сурядності. Цю думку в наш час розвинув І. Р. Вихованець.

У 50-х роках ХХ ст. М. С. Поспелов запропонував принципово нове розуміння безсполучникових складних речень: їх було визнано особливим структурно-семантичним класом складних речень і протиставлено складносурядним та складнопідрядним. Під впливом наукових розвідок М. С. Поспелова безсполучникові речення як окремий тип розглядають багато синтаксистів другої половини ХХ ст. [Кулик Б. М., Дорошенко С. І., Загнітко А. П., Шульжук К. Ф. та ін.]. Відомі також спроби покваліфікувати безсполучникові складні речення як власне-текстові утворення (безсполучникові поєднання речень) або комунікати, які не набули адекватного мовно-системного виміру [Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.]. Однак переважна більшість українських дослідників визнає безсполучникові складні конструкції одиницями мовної системи, що мають синтаксичну форму, яка базується на відповідному типі синтаксичного зв'язку, та синтаксичне значення, формоване семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами.

Відомий український мовознавець І. Р. Вихованець розробляє засади функційно-категорійної граматики, із позицій якої пропонує нову типологію

складних речень. Узявши за основу тип зв'язку між предикативними частинами, він виокремлює чотири основні класи складних речень: складносурядні, складнопідрядні, складні речення зі взаємозалежними частинами та безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Підкреслимо, що І. Р. Вихованець уважає, що «визначальні для складних речень сурядний і підрядний зв'язки поширюються на сполучниковий і безсполучниковий різновиди цих конструкцій». «Належність деякої частини безсполучникових конструкцій до складносурядних і складнопідрядних речень визначається типом синтаксичного зв'язку – сурядним і підрядним, які виявляють тотожні синтаксичні властивості як у сполучникових, так і безсполучникових складних реченнях». Деякі безсполучникові конструкції належать до складних речень зі взаємозалежними частинами. Проте основна і типова частина безсполучникових конструкцій, їхнє ядро – це складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, що становлять окремий формально-граматичний тип у системі як безсполучникових, так і в загальній системі складних речень. Отже, безсполучникові синтаксичні конструкції, за І. Р. Вихованцем, належать до чотирьох типів складних речень – із недиференційованим синтаксичним зв'язком, зі взаємозалежними частинами, складносурядних та складнопідрядних.

Отже, нині немає єдиного трактування безсполучникових складних речень.

2. Традиційне розуміння безсполучникових поєднань

У цьому питанні розглянемо теорію, згідно з якою безсполучникові складні речення кваліфікують як окремий тип, що виділений на підставі специфічного безсполучникового поєднання предикативних частин.

За формальною будовою вони бувають двокомпонентними і багатоконпонентними: *Павук снує невтомно сіті, Бджола нектар з квіток збирає* (М. Луків); *Сонце палило, нагріте різнотрав'я пахтіло медовим духом,*

васильки та чебрець наче пригорілі були, поникло стояла шавлія з темно-синіми квітками та залізник з рожевим цвітом... (О. Гончар). Можуть мати відкриту і закриту структуру.

Залежно від особливостей граматичного зв'язку між предикативними частинами безсполучникові складні речення поділяють на конструкції з однотипними частинами та конструкції з різнотипними частинами.

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами

У безсполучникових складних реченнях із однотипними частинами безсполучниково поєднано предикативні частини, які постають граматично незалежними, рівноправними. Між ними виникають такі типи семантико-синтаксичних відношень:

1. Відношення одночасності.

Відтворювані в структурах зі значенням одночасності дії і факти об'єднані одним часовим відрізком. Перелічувані дії і явища перебувають у плані минулого: *Калюжі миттєво пересохли, запах мокрої землі та хробаків здуло в гори* (Любка Дереш); теперішнього: *Лиже полум'я жовте черево, Важкувато сопє димар, Галасує від болю дерево, Піднімаючись димом до хмар* (В. Симоненко) або майбутнього: *Майне перехожий; прогуркоче трамвай; з диким вереском промчить кудись колона криваво-червоних пожежних машин* (О. Гончар). Предикативні частини, об'єднані відношеннями одночасності, можуть мати спільний компонент – найчастіше детермінант або навіть підрядну частину: *І як завжди, але й не так Співають птиці, квітне мак, Хмарки пливуть, ліси синіють, Попід гаями ріки мріють* (М. Луків); *Скоро зима забіліє снігами, вдарять морози...* (М. Луків); *Коли вона прокинулась, на столі вже горіла свічка, в кімнаті нікого не було, у чорні смолисті вікна дріботів дощ...* (О. Гончар). Спільний компонент зазвичай має чітко закріплене місце – стоїть у препозиції. Він виконує важливе семантичне навантаження: вказує на те, коли, де чи як відбувається все перелічуване в наступних предикативних компонентах.

2. Відношення часової послідовності.

У безсполучникових складносурядних реченнях зі значенням часової послідовності предикативні частини відтворюють перелік дій, фактів, явищ, котрі змінюють одні одних у часовій послідовності, що спричиняє закріпленість порядку предикативних частин і відповідно потрактування структури таких речень як негнучкої. За типову ознаку безсполучникових складносурядних речень часової послідовності зазвичай правлять різні форми присудків, лексичні показники часової послідовності та загальний зміст усієї складної конструкції: *Достигло жито, споловіло жито, Вогнем червоним палахкочуть маки* (М. Луків); *Минула осінь, одвіяла-відхурделила зима, настала бентежна пора рясту, пора зацвітань і одцвітань* (М. Стельмах).

3. Відношення обмеження.

У другій предикативній частині таких речень наявні частки *тільки, лише (лиш)*: *До самого села не трапилося жодної живої душі, тільки де-не-де кам'яні хрести знов білили над шляхом...* (О. Гончар); *Він не знав ні болю, ані ран, Лиш ганьба на все життя зосталась* (М. Луків).

4. Зіставно-протиставні відношення.

Протиставне значення між предикативними частинами формує заперечення в першій частині і ствердження – у другій, уживання в предикативних частинах лексичних або контекстуальних антонімів: *Ні, то не сум промінить риса кожна, то творчість б'є з натхнених наших віч* (В. Симоненко); *Не хвали сам себе, хай народ похвалить тебе* (Н. тв.); *Позаду – село, попереду – ліс* (А. Дімаров); *Він – паяц, комедіант, на найнижчому щаблі суспільства, вона – володарка світу, напівбогиня. Він – потвора, вона – сліпуча красуня* (А. Дімаров).

Однотипними постають і предикативні частини:

а) з формами наказового способу: *Хай брехня твоє слово дугою не вигне, Хай не вірить твій розум в убогі слова* (В. Симоненко);

б) співвідносні з номінативними простими реченнями: *Вечір, поле, дорога в пшениці...* (М. Луків); *Бур'ян, трава, дрімота* (М. Луків);

в) пов'язані одним предметом думки: *Життя було, воно брало своє...* (О. Гончар). С. І. Дорошенко назвав їх «безсполучниковими складними структурами із значенням сумісності дій» та визначив такі їхні специфічні риси: 1) вони не формують однорідного ряду перелічуваності; 2) у вираженні присудків предикативних інгредієнтів не завжди дотримана одночасність, хоч і немає послідовності в називанні дій.

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами

Предикативні частини граматично нерівноправні.

Смислові відношення між ними:

1) з'ясувальні (у шкільному підручникові - доповнювальні). Опорними в таких реченнях постають дієслова мовленнєвої, мисленнєвої діяльності, сприймання, відчуття, ствердження тощо, окремі предикативи та фразеологічні сполучення з таким самим значенням: *Я знаю: слабкість – це одна з диверсій* (Л. Костенко); *Іван Оskarович відчув: щось не виходить* (О. Гончар). Іноді опорне слово пропущене: *Поглянь [і побачиш]: у землю падає насіння і умирає задля воскресіння* (М. Луків);

2) умови: *Не зроби я цього, мене саму треба в три шиї гнати з партії* (І. Маценко); *Їм тільки попустити – на голову вилізуть* (У. Самчук);

3) часу: *...а прийде зима – годуй чим хочеш* (О. Гончар);

4) причини. Друга частина в цих реченнях указує на причину дії, стану першої частини або обґрунтовує думку, висловлену в першій частині, пор.: *Полярник вирішив ще раз уважно розглянути наскельний студентський витвір: чимось-таки він приваблював* (О. Гончар); *Бігти було легко: дорога спускалася до річки* (І. Роздобудько); *Не треба заздрити Шекспіру, він жив у дуже темний час* (Л. Костенко);

5) наслідкові. Змістове співвідношення частин безсполучникових речень наслідку відповідає формулі «причина – наслідок». Перший компонент

таких речень констатує факт або дію, що спричиняють результат, висновок, побажання, прохання і навіть наказ: *Старі листи – як вигасла зола, Не жди від них ні світла, ні тепла* (М. Луків); *Вітром війнуло – було і нема* (М. Луків);

6) порівняльні: *Подивилась ясно – заспівала скрипка* (П. Тичина);

7) пояснювальні: *У дворі діялося щось несусвітнє: всі сусіди висипали на вулицю і протягли білі стрічки від під'їзду до дерев, від дерев – до пісочниці й знову до під'їзду, таким чином замкнувши простір* (І. Роздобудько).

3. Нове витлумачення безсполучникових конструкцій

Як ми вже говорили, складні безсполучникові синтаксичні конструкції, за І. Р. Вихованцем, належать до чотирьох типів складних речень – із недиференційованим синтаксичним зв'язком, складносурядних, складнопідрядних, зі взаємозалежними частинами.

Безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Визнання недиференційованого синтаксичного зв'язку як окремого типу дає підстави для виокремлення в системі базових складних речень безсполучникових речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком. Розглядані речення охоплюють конструкції з нейтралізованим протиставленням сурядності / підрядності. Відсутність сполучних засобів, які є не тільки виразниками синтаксичного зв'язку, але здебільшого й семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, часто спричиняє й невиразну окресленість семантико-синтаксичних відношень у складних реченнях із недиференційованим зв'язком. Між предикативними частинами можуть бути такі комплексні відношення:

- 1) зіставні і темпоральні одночасності: *Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акацієвих ночей* (О. Гончар);
- 2) темпоральні одночасності і наслідкові: *Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалась земля* (О. Гончар);

- 3) темпоральні часової послідовності і наслідкові: *Зірка Полин засіяла – Інша епоха настала* (М. Луків);
- 4) темпоральні і причиново-наслідкові: *Настане пора – нагряне зима...* (М. Луків);
- 5) умовно-наслідкові: *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш* (П. Тичина).

Безсполучникові складносурядні речення. У цих реченнях можливі такі різновиди семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами:

- 1) власне-перелічувальні: *Бур'ян, трава, дрімота* (М. Луків);
- 2) одночасності дій, процесів або станів: *Калюжі миттєво пересохли, запах мокрої землі та хробаків здуло в гори* (Любко Дереш); *Золотіє вечірня тополя, Дивним світлом горять небеса* (М. Луків);
- 3) часової послідовності дій, процесів або станів: *Минула осінь, одвіяла-відхурделила зима, настала бентежна пора рясту, пора зацвітань і одцвітань* (М. Стельмах);
- 4) обмеження: *Вранці ...помітно безлюдніє Зачіплянка, тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги* (О. Гончар);
- 5) зіставлення: *Він – паяц, комедіант, на найнижчому щаблі суспільства, вона – володарка світу, напівбогиня* (А. Дімаров);
- 6) приєднання: *Це завтра вже стало сьогодні, ось яка історія* (О. Гончар).

Безсполучникові складнопідрядні речення. І. Р. Вихованець зараховує до складнопідрядних речень незначну частину безсполучникових конструкцій, які ґрунтуються на валентному потенціалі компактної групи предикатних слів. Опорними в них постають дієслова мовленнєвої, мисленнєвої діяльності, сприймання, відчуття, ствердження тощо, окремі предикативи та фразеологічні сполучення з таким самим значенням: *Я знаю: слабкість – це одна з диверсій* (Л. Костенко); *Іван Оскарович відчув: щось не виходить* (О. Гончар).

Безсполучникові складні речення зі взаємозалежними частинами:

***Надії стало ясно:** старий муляр проходить останній шматок свого життєвого шляху (О. Кундзіч); **Виявляється,** спогади не полишили мене (І. Роздобудько).*